

Юрій Павленко

ФОРМУВАННЯ ЕТНОМОВНОЇ СТРУКТУРИ ІНДІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Проблема формування етномовної структури Індійської цивілізації має непересічне значення для розуміння соціокультурної історії людства. Пов'язане це з кількома обставинами, серед яких варто звернути увагу насамперед на такі. По-перше, Індостан з найдавніших часів виступав місцем активної взаємодії різних етномовних та господарсько-культурних спільнот (прадавніх мисливців і збирачів австралоїдного антропологічного типу, дравідів, арійів тощо). По-друге, цей синтез призвів до становлення унікальної соціокультурної системи, духовні підвалини якої впродовж останніх двох з половиною тисячоліть здійснювали величезний вплив на ціннісно-духовно-релігійні пошуки людства. По-третє, обрана тема безпосередньо пов'язана з так би мовити арійським синдромом багатьох національно чи расово акцентованих європейців, від нацистів 20–40-х років ХХ ст. до деяких сучасних українських і російських авторів, які декларують витoki “арійства” з культурної спадщини власних народів.

Тут необхідно зробити деякі методологічні зауваження. На жаль, часто плутають і підміняють одне одним такі поняття, як цивілізація і макроетнічна спільність. Наприклад, часто-густо зустрічаємо словосполучення “слов'янська цивілізація”, хоча цілком зрозуміло, що за цим стоїть лише етномовна близькість народів, а не група народів із спільними базовими соціокультурними підвалинами життя, які, скажімо, у чехів, причетних до західнохристиянської традиції, та у православних (сьогодні скоріше постправославних) росіян є принципово відмінними.

Цивілізація практично завжди виступає як макроетнічна соціокультурна система, що має під собою глибинні ментально-ціннісно-мотиваційні підвалини, найвиразніше проявлені у формах певної духовно-релігійної традиції з освяченими нею взаємопов'язаними етичними, естетичними та інтелектуальними цінностями. Вона має відносно чітко визначені хронологічні межі та займає в кожний момент часу певний простір, на якому мешкають народи різної етномовної приналежності.

Великі ж групи народів (слов'яни, тюрки тощо), споріднені між собою за походженням, мовою та певними етнографічно визначеними ознаками, утворюють макроетнічні спільності. Останні інколи майже повністю входять у склад певної цивілізації, утворюючи її окремий субцивілізаційний блок (іранці чи араби у світі ісламу), але в іншому випадку розподіляються між двома чи більше ареалами (як, скажімо, слов'яни або фінно-угри). При цьому кожна велика цивілізація складається з окремих макроетномовних блоків, серед яких виділяються один чи два-три центральних та кілька периферійних. Сказане безпосередньо стосується Індійської, точніше – Індійсько-Південноазійської цивілізації, основними субцивілізаційними блоками якої є арійський та дравідійський. Розглянемо їх формування.

Етномовна приналежність найдавніших (часів верхнього палеоліту, мезоліту і раннього неоліту) мешканців Індостану залишається невідомою. Можемо лише припускати, що гомогенними у цьому відношенні вони не були і принаймні південь субконтиненту займали етнічні групи, антропологічно близькі до сучасних ведда Цейлону. Відомо також те, що давні (очевидно мезолітичні) мисливці Індостану робили наскельні малюнки. На думку деяких дослідників, тут самостійно з ранньонеолітичних часів почало формуватися відновне господарство [Мандал 1984]. Якщо це й так, то все одно поширення комплексу відновного господарства в Індостані переконливо пов'язується із землеробсько-скотарським імпульсом із заходу, з боку Передньої Азії, та зі сходу, з Південно-Східної Азії [Шнирельман 1989, 107–117]. У першому випадку спостерігаємо поширення пшениці й ячменю, що пов'язується з просуванням протодравідів; у другому – розповсюдження культури рису, носіями якої, як здається, були прототібето-бірманці. В обох випадках поширення відповідних господарчо-культурних типів було пов'язане з проникненням нових етномовних груп на терени Індостану, відповідно в басейни Інду і Гангу.

На сьогодні питання про східні імпульси в неолітичній історії Індостану, пов'язані з поширенням долиною Гангу культури рисівництва, залишається майже недослідженим. Масштаби археологічних робіт у Південно-Східній Азії ще й досі мізерні. Як вважається, рисівництво виникло десь між нижніми течіями Гангу і Янцзи близько VI тис. до н.е., скоріш за все в районах, прилеглих до Тибету з південного сходу. Невідомо, в якому етномовному середовищі воно зародилося, але, судячи з усього, на теренах Східного Індостану його носіями були етноси тибето-бірманської мовної групи та (або) предки сучасних народностей групи мунда, чії говірки належать до австронезійської сім'ї мов.

Ми можемо конкретніше уявити поширення носіїв протодравідійських діалектів. Так, мови еламо-дравідійської групи своїм корінням сягають ностратичної прамовної спільності палеолітичних часів, від якої пішли також індоєвропейські, картвельські, уральські та алтайські мовні сім'ї. Носії ностратичних говірок фінального плейстоцену (напередодні закінчення льодовикового періоду) локалізувалися десь у межах Західного Ірану – Закавказзя [Павленко 1994(а); 1994(б), 26–40] з тенденціями поширення у перші тисячоліття голоцену на північ (праіндоєвропейці, прауральці, праалтайці) та схід (праеламо-дравіди).

Просування ностратичних груп на схід виразно простежується з VIII–VII тис. до н.е. і пов'язується з розселенням із району Загросу передгір'ями Іранського плато ранньоземлеробських общин, які з боку Белуджістану досягають західного порубіжжя Індостану не пізніше VI тис. до н.е. З наступного тисячоліття вони починають освоювати долину р. Інд, закладаючи підвалини її першої цивілізації (Хараппи і Мохенджо-Даро), що склалася тут у першій половині IV тис. до н.е. Як вважається, основна маса її носіїв була дравідомовною, хоча вони і репрезентували різні антропологічні типи: від східно-середземноморського до австралоїдного [Бонгард-Левин, Гуров 1988; Пейрос, Шнирельман 1988].

У VI–III тис. до н.е. на Середньому Сході, від Загросу і Перської затоки до басейну р. Інд включно, існував величезний еламо-дравідійський етномовний масив. В його межах, відповідно до просування землеробсько-скотарських общин на схід відбувалося етномовне розмежування. Власне протоеламіти зосереджувалися в його західному ареалі – головним чином в гірських долинах та передгір'ях Загросу, а також Ельбрусу та Копетдагу. В східному ареалі, у передгір'ях Гіндукушу, Сіяхану та Сулейманових гір, поступово формувався новий, протодравідійський етномовний ареал, представники якого в енеоліті з Белуджістану здійснювали господарське освоєння Західного Індостану. Наслідком цього стало утворення цивілізації долини Інду, яка вздовж передгір'я Іранського плато, обминаючи його пустельні центральні області, підтримувала контакти з давніми Еламом, Шумером і Аккадом [Alder 1982].

Очевидно, носії еламо-дравідійських говірок здійснювали також первинну землеробсько-скотарську колонізацію передгір'я і оазисів південних територій Туркменистану, Узбекистану і Таджикистану. Саме північними передгір'ями Іранського плато і проходив основний потік прадравідів, про що, зокрема, свідчить факт наявності мовних контактів між ними та прафінноуграми десь між Каспієм та Аралом [Массон 1981]. Представники прауральської етномовної спільності в нео-енеолітичні часи охоплювали також Приаралля та, як носії переважно рибальського господарсько-культурного типу, могли просуватися на південь течіями Амудар'ї та Узбою.

Причини занепаду цивілізації долини Інду в II тис. до н.е. остаточно ще не з'ясовані, але цілком зрозуміло, що вони мали насамперед внутрішній характер і безпосередньо не були пов'язані з вторгненням арійських племен. Між тим останнє мусило відіграти свою роль в процесі подальшого витіснення дравідомовного населення з долини Інду на південь. Археологічні матеріали свідчать про появу носіїв традицій Харапської цивілізації на Малабарському узбережжі, на Мальдівських островах та о. Цейлон [Хейердал 1988]. У I тис. до н.е. південь Індостану виступає як дравідомовний. Цим були закладені підвалини південного субцивілізаційного ареалу Індійської цивілізації – Дакшінападхи.

Майже остаточно вигляду етномовна структура Індостану набула завдяки вторгненню на субконтинент у середині II тис. до н.е. індо-арійських племен – носіїв ведичної релігійно-міфологічної традиції. Пошукам їх прабатьківщини присвячена величезна кількість літератури. Сьогодні більш-менш зрозуміло, що в бік Індостану вони просувалися із заходу через Південний Урал, де залишили пам'ятки сінташтинської культури з укріпленими поселеннями типу Аркаїма [Генинг 1977; Генинг, Зданович, Генинг 1992; Зданович 1992], і далі – теренами Казахстану, Середньої Азії та Афганістану [Павленко 2000]. Їх коріння варто шукати на півдні Східної Європи, точніше – у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та Передкавказзі, десь в колі катакомбної культурно-історичної області кінця III – початку II тис. до н.е. Це зокрема підтверджується даними мовознавства [Трубачев 1977, 1978] та наявністю до часів пізньої античності у Східному Приазов'ї народу “с-індів”.

Опанування індо-арійськими племенами Північного Індостану впродовж другої половини II тис. до н.е. з асиміляцією та витісненням з цих територій давнішого дравідомовного населення обумовило формування північного субцивілізаційного ареалу Індійської цивілізації – Ар'явати.

Класична Індійська цивілізація, яка складається з двох основних субцивілізаційних блоків: північного, арійськомовного – Ар'явати (який у цілому відіграв провідну роль), та південного, дравідомовного – Дакшінападхи, утворюється внаслідок тривалого дравідійсько-арійського синтезу, при асиміляції інших, давніших за названі, етномовних груп, що мешкали на цьому субконтиненті. Наступні вторгнення та міграції впродовж I тис. до н.е. – I тис. н.е. (персів, греко-македонців, кушан, гуннів-ефталтів та ін.) істотно не вплинули на його етномовну структуру. Сформовані до середини I тис. до н.е. субцивілізаційні блоки, розмежовані горами Віндх'я, залишалися майже непорушними.

Ситуація значно ускладнилася з початком мусульманських завоювань Північного Індостану у перших роках VIII ст. і ще більше – приблизно з 1000 р., з часу спустошувальних походів в Індію Махмуда Газневідського. У межах Делійського султанату та пізніших держав Північного Індостану, до імперії Великих Моголів уключно, правляча мусульманська верхівка, переважно тюркська за своїм походженням, широко користувалася мовою фарсідорі (літературною перською) в діловодстві і літературі, а також арабською як мовою релігії і науки.

Поширення ісламу серед широких верств населення в басейні Інду, а потім і в Східній Бенгалії не призвело до помітних мовних змін. Більшість людей, що приймали іслам, зберігали рідну мову – говірки урду, хінді та бенгалі. Водночас в цивілізаційному відношенні ці люди залучалися до мусульманського світу, зрозуміло, зберігаючи місцеві народні традиції в тому випадку, коли вони прямо не суперечили ментально-ціннісним засадам ісламу.

Внаслідок такого роду процесів на широких теренах Північного Індостану відбувалися складні етноцивілізаційні зрушення. Ар'явата опинилася в зоні потужного впливу і безпосередньої присутності Мусульманської цивілізації при виразній тенденції до широкої інтеграції в соціокультурну систему останньої представників індуїстського субстрату. Це врешті-решт призвело до цивілізаційної рекомпозиції субконтиненту. Компактні традиційно індуїстські регіони (приблизно в межах сучасних республік Пакистан і Бангладеш) утворили периферійно-субцивілізаційний блок мусульманського світу, залишаючись в етномовному відношенні органічною частиною північноіндуїстського субцивілізаційного блоку – Ар'явати. Ситуація ускладнювалася тим, що в межах останньої співприсутність індуїстського суперстрату та мусульманського субстрату мала місце повсюди, але з різними співвідношеннями першого і другого компонентів. У межах сучасних Пакистану і Бангладеш основи Мусульманської цивілізації були засвоєні широкими верствами населення, тоді як в північних штатах сучасної Індії їх сприйняли і дотримувалися переважно представники правлячої військово-адміністративної верхівки та її безпосереднє оточення у містах.

Це створювало внутрішнє напруження у середньовічних мусульмансько-індуїстських державах Індостану, при якому прагнення ісламістів нав'язати свої соціокультурні засади респі населення натикалися не стільки на її активний спротив (Маратхські війни), скільки на стіну глухого відчуження індуїстських мас, сегрегованих за кастовим поділом, від іновірної іноетнічної пануючої верхівки.

Наслідком стало утвердження британського колоніального панування. Дотримуючись принципу "розділай і пануй", Англія використовувала тисячолітній мусульмансько-індуїстський антагонізм. Спроби його подолання, зняття через вищий синтез на рівні загальнолюдських цінностей окремими видатними особами, такими як поет Кабір чи імператор Акбар, виразних результатів не давали.

Вплив англосаксонського варіанту Західної цивілізації на Індію охопив значну кількість освічених, переважно індуїстських родин. Але, на відміну від ісламу, англікансько-позитивістський дух ніде в Індії не зміг укорінитися у широких верствах населення, хоча зовнішньо ця країна і запозичила у Європи багато чого, зокрема політичні інститути парламентаризму і представницької демократії. Із здобуттям незалежності на Індостані відбулося державне розмежування не за етномовною, а за цивілізаційно-конфесійною ознакою, яка виявилася значно істотнішою.

Отже, на прикладі Індії ми бачимо складну картину співвідношення цивілізаційних і етномовних масивів. У межах окремої цивілізації, глибинні ідейно-ціннісно-мотиваційні підвалини якої розкриваються перш за все в базових засадах і духовно-релігійній традиції, великі етномовні масиви (до складу яких входять етноси, споріднені за походженням, способом життя, релігією, мовою тощо) і утворюють її субцивілізаційні складові. Але при зміні цивілізаційних конфігурацій вони нерідко опиняються у складі різних цивілізаційних систем. Останнє тисячоліття виразно продемонструвало це на прикладі Ар'яврти.

Відзначена закономірність універсальна. Слов'янство, наприклад, виразно поділене на народи, причетні до західнохристиянської та східнохристиянської традицій, а на теренах колишньої Югославії ми спостерігаємо вороже відчуження в межах одного мовного масиву між представниками трьох різних соціокультурних систем, включно з мусульманською (босняки). Отже, у реальному житті цивілізаційний поділ між людьми виявляється глибшим і вагомим, ніж етномовний. Схоже на те, що в сучасному світі, поруч з локальними етнічно забарвленими конфліктами, глобальною закономірністю стає цивілізаційне протистояння, визначене С.Хантінгтоном формулою "зіткнення цивілізацій". На території Індостану це явище має вже більш ніж тисячолітню історію.

ЛІТЕРАТУРА

Бонгард-Левин Г.М., Гуров Н.В. Древнейшая этнокультурная история народов Индостана: итоги, проблемы, задачи исследования // Древний Восток: этнокультурные связи. Москва, 1988.

Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен // Советская археология, 1977, № 4.

Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. Челябинск, 1992.

Зданович Г.Б. Аркаим: арии на Урале. Гипотеза или установленный факт? // Фантастика и наука. Москва, 1992. Вып. 25.

Мандал Д. Неолит Виндхья (новый центр раннеземледельческих общин в Индии) // Древние культуры Средней Азии и Индостана. Ленинград, 1984.

Массон В.М. Алтин-Депе. Москва, 1981.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994(6).

Павленко Ю.В. Праславяне и арии. Древнейшая история индоевропейских племен. Киев, 2000.

Павленко Ю.В. Проблема индоевропейської прабатьківщини у контексті останніх лінгвістичних досліджень // Археологія, 1994(а), № 3.

Пейрос И.И., Шнирельман В.А. Некоторые проблемы этногенеза дравидов // Советская этнография, 1988, № 4.

Трубачев О.Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопросы языкознания, 1977, №6.

Трубачев О.Н. Некоторые данные об индоарийском языковом субстрате Северного Кавказа в античное время // Вестник древней истории, 1978, №4.

Хейердал Т. Загадка Мальдивов. Москва, 1988.

Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. Москва, 1989.

Alder J.R. Trade and Politics in Proto-Elamite Iran // Current Anthropology, 1982, №6 (Vol. 23).

